

YEVIPOPA ROMANTIZMIDA FANNI IDROK ETISH

Alqarov Nazarbek Alisher og'li
Magistr JDPU

Annotatsiya: Maqolamizda yevropa romantizmi davrida fanni idrok etishni o'rganish ishlari tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: epistemologik portlash, romantizm, empirizmi, estetika, induktiv metodologiya.

XVIII asr oxiri XIX asr boshlari Evropaning ma'naviy hayotidagi burilish davri bo'lib, uni fransuz faylasufi Mishel Fuko "epistemologik portlash" deb atagan.¹ XVIII asr oxiri XIX boshlarida bir qator global ijtimoiy-madaniy hodisalar mavjud. XVIII asr oxiri XIX asrning birinchi yarmida Evropa va Amerikada zamonaviy ma'noda fanning shakllanishi, uni institutsionalizatsiya qilish har xil sur'atlarda boshlanadi. Fanning ijtimoiy institut sifatida shakllanishi va madaniyatda romantizmning paydo bo'lishi taxminan bir xil vaqtga to'g'ri kelishi tasodif emas. Romantizm adabiyoti tadqiqotchilari ushbu badiiy tizimga ma'lum bir universal, keng qamrovli ta'rif berishning iloji yo'qligiga qo'shiladilar. 1982 yilda G.Eichner 20-asrning birinchi yarmida nashr etilgan olti yuzdan ortiq kitoblarga ega, ularning mualliflari romantizmni aniqlashga harakat qilishadi².

1996 yilda T. Levirning ta'kidlashicha, romantizm ta'riflari soni mingdan oshgan³. Ko'pgina tadqiqotchilar yaxshi sabablarga ko'ra romantizmga ta'rif berishdan qochishadi. "Romantizmning mohiyati, uning mafkurasini qat'iy o'rnatilgan g'oyalar, g'oyalar doirasiga qisqartirish mumkin emas. Romantizmning madaniy tarixdagi mavqei mazmunning sezilarli darajada o'zgarishiga imkon beradi", deb yozadi rus adabiyotshunosi A.V.Mixaylov antologiyaning "nemis romantikalarining estetikasi" muqaddimasida. G.Eichner, romantizmni o'rganayotganda, savolga javob izlamaslik kerakligini to'g'ri ta'kidlaydi. "Romantizm nima?" biz hozir romantizm deb ataydigan davrda Evropaning intellektual hayotida nima sodir bo'ldi?"⁴ savolning bunday bayonoti uni boshqa tekislikka aylantiradi va bizni romantik munosabatning madaniy hamda tarixiy kelib chiqishi haqida gapirishga majbur qiladi.

¹ Автономова Н. С. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи» // Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994. - С. 12.

² Eichner H. The Rise of Modern Science and the Genesis of Romanticism // PMLA. Vol. 97. № 1. 1982. - P. 8.

³ Levere T. H. Romanticism, Natural Philosophy, and the Sciences: A Review and Bibliographic Essay // Perspectives on Science: Historical, Philosophical, Social. Vol. 4. № 4. 1996. - P. 463.

⁴ Eichner H. Op. cit. - P. 8.

"Zamonaviy fanning kelib chiqishi va romantizmning genezisi" (1982) maqolasining muallifi G.Eichner romantizmni ilm-fan bilan aloqasi orqali tavsiflashga qaratilgan bir necha urinishlardan biriga egalik qiladi: romantizm tadqiqotchi tomonidan ma'rifat ilmi tomonidan yaratilgan dunyoni mexanik idrok etishga faol qarshi bo'lgan harakat sifatida taqdim etilgan .

G.Eichner kontsepsiyasi bo'lib, ba'zi aniqliklarni talab qiladi. 1970 yilda fan tarixchisi D.Nayt quyidagi kuzatuvlarni amalga oshirgan kam sonli kishilardan biri edi: "tabiiy fanlar xalqaro hodisadir, ammo agar biz ularni romantizm bilan birgalikda ko'rib chiqsak, unda biz milliy chegaralarni hisobga olmaymiz"⁵.

1996 yilda T.Levir tomonidan romantizm, tabiiy falsafa va fanning o'zaro ta'siriga bag'ishlangan tadqiqotlarning bibliografik sharhi shuni ko'rsatadiki, bu muammo faqat nemis va ingliz romantizmi uchun batafsil ishlab chiqilgan. Mahalliy tadqiqotchi L.A.Sofronovanning maqolasida Polsha va Rossiya misolida slavyan madaniyatida romantizm va tabiiy fanlar o'rtasidagi munosabatlar masalasi muhokama qilinadi. Bir qator mamlakatlar uchun romantizm davrida fan va adabiyotning o'zaro ta'siri muammosi deyarli rivojlanmagan bo'lib qolmoqda. Bu Amerika tadqiqotlaridagi vaziyat. Amerika adabiyotida romantizm va tabiiy fanlar o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini, xususan, Edgar Poning ishini ochib berish uchun 19 - asrning birinchi yarmida Amerika fanida mavjud bo'lgan vaziyatni Evropadagi tegishli vaziyat bilan bog'lash kerak.

Zamonaviy ma'noda fanning shakllanishi turli darajadagi dinamizm bilan 19-asr davomida Evropa va Amerikada amalga oshirildi. Ushbu davrda olimlar ijtimoiy guruh sifatida ajralib turadi, fanda ixtisoslashuv tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda, ilmiy jurnallar soni ko'paymoqda - bularning barchasi ilmiy tadqiqotlar o'tkazish va ularning natijalarini nashr etish usuliga ma'lum universal talablarni shakllantirishni nazarda tutadi. 19 - asrda ingliz olimi va faylasufi Frensis Bekon (1561-1626) tomonidan yaratilgan induktiv metodologiya asosan ilmiy tadqiqotlar namunasi sifatida qabul qilindi. Bekonning ilmiy dasturiga muvofiq fanni institutsionalizatsiya qilish uchun zarur bo'lgan uslubiy asos ma'rifat davrida yaratilgan va birinchi navbatda Buyuk ingliz fizigi va matematikasi Isaak Nyutonning ilmiy faoliyati natijalari bilan bog'liq edi.

Isaak Nyuton (1643-1727) o'z davrining ilm-faniga bebaho hissa qo'shgan; uning eng mashhur yutuqlari universal tortishish qonunining kashf etilishi va klassik mexanika tamoyillarini ishlab chiqishdir. Nyuton mexanikasining falsafiy asosi uning davrining boshqa olimlari tomonidan "barcha tabiiy hodisalar mexanik qonunlarga to'liq bo'ysunadi" degan ishonch edi.

---

⁵ Knight D. M. The Physical Sciences and the Romantic Movement // History of Science. Vol. 9. 1970. - P. 54. Levere T. H. Op. cit.

Faylasuf B.S.Stepin ta'kidlaganidek, 17-18 asrlarda "dunyoning mexanik manzarasi tabiatning o'ziga xos oddiy mashina sifatida tasavvurini shakllantirdi, uning qismlarining o'zaro ta'siri qat'iy determinizmga bo'ysunadi"⁶. Nyutonning klassik mexanikasining yaratilishi fizikada mexanizmning g'alabasini va qadimgi va o'rta asr tabiiy falsafalari bilan yakuniy tanaffusni belgilab berdi, uning nuqtai nazaridan tabiat ("Kosmos") spekuliyativ talqin qilingan. Ma'rifat davri Nyutonning mexanik g'oyalari rivojlantirish uchun qulay zamin yaratdi. Falsafiy jihatdan ma'rifatparvarlik asoschisi ingliz faylasufi jon Lokk (1632-1704) edi. Fan falsafasiga oid bir qator asarlar muallifi Gaydenko, Lokkning empirizmi Nyuton fizikasi bilan birgalikda "Buyuk Britaniyaning o'zida ham, qit'ada ham, birinchi navbatda Fransiyada ham ma'rifat belgisiga aylandi."⁷

Kontekstdan chiqarib tashlangan ushbu bayonotlar ilm-fandagi ratsionalistik, spekuliyativ metafizikani yo'q qilish va har qanday mavhum nazariylashtirishni taqiqlash uchun mo'ljallangan ma'rifiy mafkuraning eng muhim dalillari edi. Nyutonning qarashlarining keng tarqalishi va shu bilan birga soddalashtirilishi, birinchi navbatda, Lokk empirizmi ta'sirida bo'lgan fransuz ma'rifatparvarlari Julien Ofre de Lametri (1709-1751) va Etien Bonno de Kondillak (1715 - 1780) faoliyati bilan bog'liq edi. "Tizimlar to'g'risida risola" (1749) va "Sensatsiyalar to'g'risida risola" (1754) da Kondilyak Lokk falsafasidan tashqari Nyutonning yozuvlariga tayanib, ularni juda bir tomonlama talqin qildi va Nyutoni empirik deb e'lon qildi. "Nyutonning ilmiy dasturidan, aslida, uning falsafiy yadrosi butunlay yo'q qilindi", deb yozadi P.P.Gaidenko, "... Buning ajablanarli joyi yo'q, [XVIII] asrning oxiriga kelib, Nyuton tortishish printsipini falsafiy tushunishga harakat qilgani va uni shunchaki "tajribadan" olmagan deyarli unutildi.

Materialistlar va spekuliyativ fan va nazariyaga qarshi bo'lgan ma'rifatparvarlar amaliy yo'naltirilgan tabiatshunoslikka intilishdi. Shu sababli, entsiklopedik ma'rifatparvarlar Denis Didro (1713-1784) va Jan Leron d'alembert (1717 - 1783) o'zining "eksperimental" yo'llari bilan mashhur bo'lgan Frensis Bekonning empirizmini ilmiy yondashuv namunasi sifatida qabul qildilar. Entsiklopedistlar Bekonning tabiiy tarix faktlarini to'plash, so'ngra ularni umumlashtirish va jadval shaklida taqdim etishga asoslangan induktiv metodologiyasini targ'ib qildilar. Bekonga ensiklopedistlar tomonidan berilgan maqtov shu qadar kuchli rezonansga sabab bo'ldiki, 1837 yilda fransuz faylasufi De Mestre Bekonni ma'rifatning "intellektual yaratuvchisi" deb atab, uni "Fransiya inqilobining barcha dahshatlari"da aybladi.

---

⁶ Стёпин В. С. Структура и эволюция теоретических знаний // Природа научного познания. - Минск, 1979. - С. 199.

⁷ Гайденко П. П. Эволюция понятия науки (XVII - XVIII в.в.). Формирование научных программ Нового времени. - М., 1987. - С. 13.

Entsiklopediyaning chiqarilishi Bekon ta'limotini faylasufning vatanida tarqatishda burilish nuqtasi bo'ldi. Angliyada Bekon falsafasining fanga ta'siri 19-asrning birinchi yarmida avjiga chiqdi. Shunday qilib, ingliz romantizmi vakillari Bekon falsafasining amaliy timsoliga guvoh bo'lishdi, uning asosiy g'oyalardan biri ilm-fanni insonga tabiat ustidan kuch beradigan kuch sifatida tasavvur qilish edi. Mahalliy faylasuf va filolog A.F.Losev, "Bekon nafaqat induktiv usul haqida, balki nafaqat inson taraqqiyoti va nafaqat insonning kuchi haqida, balki Xudo singari butun tabiatni ilmiy va texnik vositalar bilan yaratish va o'zgartirishga qodir bo'lgan odamning holati haqida orzu qilar edi." 19-asrda Angliyada Bekon ta'limotining taqdiri to'g'risida keng maqola muallifi Richard Yio ning kuzatuviga ko'ra, ko'pchilik olimlar va faylasuflarning Bekonga bo'lgan munosabatini nafaqat "hurmat", balki "butparastlik" deb ta'riflash mumkin edi.

Bekon falsafasi nafaqat ilmiy izlanish uslubiga, balki fanning ijtimoiy funksiyasini va u bilan bog'liq qadriyatlar tizimini o'zgartirganligi ham muhimdir. Shunday qilib, Angliyada qadimgi ilmiy an'analar mavjud bo'lib, ularni, xususan, 1660 yilda tashkil etilgan, London Qirollik ilmiy hamjamiyati (London Qirollik jamiyati) qo'llab-quvvatlagan, uning a'zolari doimo matematikaga katta ahamiyat berishgan. 19-asrda Bekoning izdoshlari bo'lgan induktivist olimlar hali ham matematik fanlarni birinchi o'ringa qo'yganlarni tanqid qildilar va matematikani mavhum nazariya va metafizikaning bir shakli sifatida yo'q qilishga intildilar. 1830-yillarda foydali bilimlarni tarqatish jamiyati (foydali bilimlarning tarqalishi uchun jamiyat) ayniqsa jadal harakat qildi. Empirik usulni targ'ib qilishda jamiyat a'zolari fanning iqtisodiy ahamiyatiga alohida e'tibor qaratdilar va Bekon falsafasini talqin qilishda asosiy tushunchalar "foйда" (Utility) va "taraqqiyot" (Progress) edi.

Ingliz fanida yuz bergan o'zgarishlar falsafa sohasiga ta'sir ko'rsatdi va keng jamoatchilik noroziligiga uchradi. Aytish mumkinki, 19-asrning birinchi yarmida Angliyaning ilmiy va intellektual hayoti ilmiy metod haqidagi munozaralar belgisi ostida o'tdi. Mamlakatning intellektual hayotining faol ishtirokchilari bo'lgan ingliz romantik yozuvchilari ilmiy uslub haqidagi munozaralarni u yoki bu darajada yaxshi bilishgan yoki hatto ular bilan shug'ullanishgan.

Ingliz romantiklari uchun tanqidning asosiy maqsadi, birinchi navbatda Nyuton, dunyoning mexanik rasmini yaratuvchisi sifatida edi. Ilmiy va falsafiy tafakkurda u bilan birga hukmronlik qilgan analitikizm va kvantitivizm romantiklarning universalizmiga begona edi, ularni tushunishda dunyo mashinaga emas, balki tirik organizmga o'xshaydi.⁸

Umuman olganda, fanlar va ingliz adabiy romantizmi o'rtasida juda murakkab munosabatlar mavjud edi. Romantiklar ilm-fanni inkor etmadilar, deyish to'g'ri bo'ladi: ularning noroziligini faqat fanda hukmron bo'lgan mexanizm qo'zg'atdi. Shunday qilib,

⁸ Black J. Newtonian Mechanics and the Romantic Rebellion // Beyond the Two Cultures. Ames, 1990. - P. 135.

Samuel Teylor Kolidj (1772 - 1834) va Uilyam Vorsvort (1770 - 1850) ning tarjimai holi va ijodi ularning fanga bo'lgan chuqur qiziqishidan dalolat beradi. Wordsworth matematikani yaxshi ko'rar edi, bu hatto unga depressiyadan xalos bo'lish uchun xizmat qilgan⁹. Shoir uchun uyg'unlik va Buyuk sintezni ifodalovchi geometriya alohida ahamiyatga ega edi (Grand Synthesizer). Ilm - fan Persi Bishe shellini qiziqtirgan va ilhomlantirgan (1792-1822). Yangi texnik ishlanmalar, ayniqsa sharlar, unda g'ayratni uyg'otdi, chunki ular bilim chegaralarini kengaytirishga imkon berdi va ekzotik mamlakatlarni o'rganish uchun imkoniyatlar ochdi.

P.B.Shelli o'zining "she'rni himoya qilish" (she'rni himoya qilish, 1821) risolasida Bleyk singari ratsionalizm va mexanizmning ustunligi haqida shikoyat qiladi. Biroq, u buning uchun Bekonni ayblamaydi - aksincha, Shelli o'z g'oyalarining go'zalligiga va she'riyatning bo'g'iniga qoyil qoladi va hatto ingliz faylasufini "shoir" (shoir)¹⁰ deb ataydi.

Ilm-fan haqidagi chuqur munozaralar S.T.Kol'ridjga tegishli bo'lib, uning ijodi va estetikasi Edgar Poga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning keng adabiy asarida Biografiya Literaria, Kolidj she'riyat va ilm-fanni ajratib ko'rsatib, "she'r ilmiy ishdan farq qiladi, chunki uning bevosita maqsadi haqiqatga erishish emas, balki zavq berishdir"¹¹. Ushbu g'oya Edgar Po tomonidan "B ga xat" inshosida olingan (*Letter to B* -, 1831)¹².

Kolidj ilm-fan, she'riyat va falsafani sintez qilishga intildi.¹³ "O'zgartirilgan tabiat: adabiyot va fan" to'plamining muqaddimasi mualliflari haqli ravishda ta'kidlaganidek,¹⁴ D.Kristi va S.Shuttleuort, "Kolridj, aksariyat romantiklar singari - ayniqsa Germaniyada - fanni rad etmaydi, balki dialektik ravishda uni kognitiv estetik bilan birlashtirgan shaklga aylantiradi."¹⁵

Kolidj Bekon induktivizmi haqidagi yuqorida aytib o'tilgan munozaralardan chetda qolmaydi. Paradoksal ravishda, romantik o'zining "usul bo'yicha tayyorgarlik risolasi" da Bekonni himoya qiladi (usul bo'yicha oldindan davolash, 1818). Uning

⁹ Baum J. On the Importance of Mathematics to Wordsworth // Mod. lang. quarterly. Seattle, 1985. Vol. 46, № 314. - P. 394.

¹⁰ Shelly P. B. A Defence of Poetry // English Essays: Sidney to Macaulay: In 51 vols. Vol. XXVII. The Harvard Classics. N.Y., 1909-14; Bartleby.com, 2001. URL: www.bartleby.com/27/ (дата обращения: 15.08.09)

¹¹ Yonce M. J. The Spiritual Descent into the Maelstrom. A Debt to *The Rime of the Ancient Mariner* // Poe Newsletter. Vol. II. No. 2. April 1969. - P. 26 - 29;

¹² Coleridge S. T. Biographia Literaria // Кольридж С. Т. Избранное / На англ. яз. - М., 1981. - С. 228. По Э. А. Письмо к Б. // Эстетика американского романтизма. - М., 1977. - С. 93. См.: Levere T. Poetry Realized in Nature: Samuel Taylor Coleridge and Early Nineteenth-Century Science. Cambridge-NY., 1981.

¹³ Coleridge S. T. Biographia Literaria // Кольридж С. Т. Избранное / На англ. яз. - М., 1981. - С. 228. По Э. А. Письмо к Б. // Эстетика американского романтизма. - М., 1977. - С. 93. См.: Levere T. Poetry Realized in Nature: Samuel Taylor Coleridge and Early Nineteenth-Century Science. Cambridge-NY., 1981.

¹⁴ Nature Transfigured: Literature and Science, 1700 - 1900 / eds. J. Christie, S. Shuttleworth. Manchester - N.Y.,

¹⁵ Christie J., Shuttleworth S. Introduction // Ibid. - P. 8 - 9.

fikriga ko'ra, Kondilyak boshchiligidagi Bekonning qarashlarini fransuz distribyutorlari uning asarlarini noto'g'ri talqin qilishgan. Ulardan keyin Britaniyada ular Bekonning falsafasini induktiv usulga qisqartirish orqali yuzaki baholay boshladilar. Darhaqiqat, faylasuf T.B.Makolay 1837 yilda ta'kidlaganidek, hatto Bekonning eng mashhur asarlari ham "ko'p muhokama qilingan, ammo kam o'qilgan". Kolridj, Shelli bilan birga, zamonaviy Angliyada Bekonning asarlarini o'qish va talqin qilishga diqqat bilan yondashgan kam sonli kishilardan biriga aylandi. Kolridjning fikriga ko'ra, induksiyadan tashqari, ularning izdoshlari tushunmaydigan ko'plab qimmatli g'oyalarni o'z ichiga olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1) Автономова Н. С. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи» // Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994. - С. 12.
- 2) Eichner Н. The Rise of Modern Science and the Genesis of Romanticism //PMLA. Vol. 97. № 1. 1982. - P. 8.
- 3) Levere Т. Н. Romanticism, Natural Philosophy, and the Sciences: A Review and Bibliographic Essay // Perspectives on Science: Historical, Philosophical, Social. Vol. 4. № 4. 1996. - P. 463.
- 4) Eichner Н. Op. cit. - P. 8.
- 5) Knight D. M. The Physical Sciences and the Romantic Movement // History of Science. Vol. 9. 1970. - P. 54. Levere Т. Н. Op. cit.
- 6) Стёпин ВС. Структура и эволюция теоретических знаний // Природа научного познания. - Минск, 1979. - С. 199.
- 7) Гайденко П. П. Эволюция понятия науки (XVII - XVIII в.в.). Формирование научных программ Нового времени. - М., 1987. - С. 13.
- 8) Цит. по: Yeо R. Op. cit. - P. 255.